# SHAYX AHMAD TAROZIYNING «FUNUN UL-BALOG‘A» ASARIDA TIL XUSUSIYATLARI VA ESKI O‘ZBEK ADABIY TILI TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI

**Abdurahimova Mavzuna Abdumandonovna**
Filolog-tadqiqotchi
https://doi.org/10.5281/zenodo.22831416

**Annotatsiya**. Mazkur maqolada Shayx Ahmad Xudoydod Taroziyning XV asrda yaratilgan «Funun ul-balog‘a» asarining til xususiyatlari hamda uning eski o‘zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o‘rni tahlil qilinadi. Asarning turkiy tilda yaratilgan nazariy-adabiy manba sifatidagi ahamiyati, unda qo‘llangan leksik birliklar, grammatik shakllar, sintaktik qurilmalar va adabiyotshunoslikka oid terminologik qatlam tadqiq etiladi. Shuningdek, asarda turkiy tilning ilmiy-nazariy fikrni ifodalash imkoniyatlari keng namoyon bo‘lgani, arabcha va forscha o‘zlashmalar bilan turkiy qatlamning o‘zaro munosabati hamda poetik terminlarning shakllanish jarayoni yoritiladi. Tadqiqot natijasida «Funun ul-balog‘a» eski o‘zbek adabiy tilining nafaqat badiiy, balki ilmiy-nazariy uslub imkoniyatlarini ham namoyon etuvchi muhim yozma manba ekanligi asoslanadi.
**Kalit so‘zlar:** «Funun ul-balog‘a», Shayx Ahmad Taroziy, eski o‘zbek adabiy tili, turkiy til, leksika, morfologiya, sintaksis, poetik terminologiya, balog‘at, badiiy san’atlar.

**Аннотация**. В статье исследуются языковые особенности трактата Шайха Ахмада Худойдода Тарази «Фунун ул-балога» и его значение в развитии староузбекского литературного языка. Анализируются лексический состав произведения, грамматические формы, синтаксические конструкции и терминологическая система, связанная с теорией литературы и поэтики. Особое внимание уделяется взаимодействию тюркской лексики с арабо-персидскими заимствованиями, а также формированию литературоведческой терминологии на тюркском языке. Обосновывается значение произведения как одного из важных письменных источников, демонстрирующих возможности тюркского языка в выражении не только художественной, но и научно-теоретической мысли.
**Ключевые слова:** «Фунун ул-балога», Шайх Ахмад Тарази, староузбекский литературный язык, тюркский язык, лексика, морфология, синтаксис, поэтическая терминология, художественные средства.

**Abstract**. This article examines the linguistic features of Shaykh Ahmad Khudaydod Tarozi’s «Funun ul-Balagha» and its role in the development of the Old Uzbek literary language. The study analyzes the lexical composition, grammatical forms, syntactic structures, and literary terminology of the work. Particular attention is paid to the interaction between Turkic vocabulary and Arabic-Persian borrowings, as well as to the formation of literary and poetic terminology in the Turkic language. The article demonstrates that «Funun ul-Balagha» is an important written source reflecting the development of the Turkic language not only as a literary medium but also as a language of theoretical and scholarly discourse.
**Keywords**: «Funun ul-Balagha», Shaykh Ahmad Tarozi, Old Uzbek literary language, Turkic language, vocabulary, morphology, syntax, poetic terminology, rhetoric.

**Kirish**. Turkiy xalqlar adabiy tafakkuri tarixida XV asr alohida ahamiyatga ega bo‘lgan davrlardan biridir. Bu davrda Movarounnahr va Xuroson hududida ilm-fan, madaniyat va adabiyotning rivojlanishi bilan bir qatorda turkiy adabiy tilning funksional imkoniyatlari ham kengaydi. Turkiy tilda badiiy asarlar bilan bir qatorda adabiyot nazariyasi, poetika va tilga oid

ilmiy-nazariy qarashlarning ifodalanishi ushbu jarayonning muhim belgilaridan biri hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan Shayx Ahmad Xudoydod Taroziyning «Funun ul-balog‘a» asari alohida ilmiy qiymatga ega. Manbalarda asarning 1436–1437-yillarda yaratilgani, besh qismdan tashkil topgani va unda she’r turlari, qofiya va radif, so‘z hamda she’riy san’atlar, vazn va muammo nazariyasiga oid masalalar yoritilgani qayd etiladi.

Asarning muhim jihati shundaki, unda adabiyot nazariyasiga oid murakkab tushunchalar turkiy tilda izohlanadi.

Demak, «Funun ul-balog‘a»ni faqat adabiyotshunoslik manbasi sifatida emas, balki eski o‘zbek adabiy tilining ilmiy-nazariy uslubini o‘rganish uchun muhim lingvistik manba sifatida ham tadqiq etish zarur.

**Tadqiqotning maqsadi.** Tadqiqotning asosiy maqsadi «Funun ul-balog‘a» asarining til xususiyatlarini aniqlash va uning eski o‘zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o‘rnini lingvistik hamda adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan asoslashdan iborat.

**Tadqiqot vazifalari.** Mazkur maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

1. «Funun ul-balog‘a»ning tarixiy-lingvistik manba sifatidagi ahamiyatini aniqlash;
2. asarning leksik qatlamini tahlil qilish;
3. turkiy, arabiy va forsiy unsurlarning o‘zaro munosabatini ko‘rsatish;
4. grammatik shakllarning qo‘llanish xususiyatlarini aniqlash;
5. asar sintaksisining o‘ziga xos jihatlarini yoritish;
6. poetik va adabiyotshunoslik terminlarining shakllanish xususiyatlarini tahlil qilish;
7. «Funun ul-balog‘a»ning eski o‘zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o‘rnini belgilash.

**Tadqiqot metodlari.** Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, lingvistik-kontekstual va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi. Asar leksikasi va grammatik qurilmalari matn asosida tahlil qilinib, ularning eski o‘zbek adabiy tili taraqqiyotidagi funksional xususiyatlariga e’tibor qaratildi.

**Adabiyotlar tahlili.** «Funun ul-balog‘a» o‘zbek adabiyotshunosligi va mumtoz poetika tarixida muhim o‘rin tutuvchi manbalardan biridir. Asar XX asr oxiridan boshlab o‘zbek adabiyotshunosligida kengroq o‘rganila boshladi. Keyingi tadqiqotlarda Taroziy qarashlarining janrshunoslik, qofiya, badiiy san’atlar va mumtoz poetika tarixidagi ahamiyati yoritilgan.

Asarning tuzilishi va mazmuni bo‘yicha o‘quv-ilmiy manbalarda uning besh qismdan iborat ekani, Taroziy tomonidan she’rning o‘nta turi ajratilgani ko‘rsatiladi. Ular qasida, g‘azal, qit’a, ruboiy, masnaviy, tarse’, musammat, mustazod, mutavval va fard kabi janrlardir. (www.namdu.uz )

Keyingi tadqiqotlarda asarning badiiy san’atlar tizimi ham alohida o‘rganilgan. Xususan, «Funun ul-balog‘a»da 97 ta she’riy san’at haqida ma’lumot berilgani, biroq mundarija va izohlar o‘rtasida ayrim miqdoriy tafovutlar mavjudligi qayd etilgan. (КиберЛенинка )

Shuningdek, Taroziy tomonidan ayrim mumtoz janrlarning o‘ziga xos xususiyatlari batafsil tushuntirilgani keyingi adabiyotshunoslik qarashlari bilan qiyoslangan. Masalan, tuyuqning ruboiy bilan munosabati masalasida Taroziy qarashlari keyingi davr adabiyotshunoslari, jumladan Fitrat qarashlari bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. (inLibrary )

Biroq asarning **til xususiyatlarini eski o‘zbek adabiy tili taraqqiyoti nuqtayi nazaridan kompleks tahlil qilish** masalasi alohida tadqiqot sifatida yanada chuqurroq yoritishni talab etadi. Mazkur maqolaning asosiy ilmiy yo‘nalishi aynan shu masalaga qaratiladi.

**ASOSIY QISM.**

**1. «Funun ul-balog‘a» tilining tarixiy-lingvistik xususiyati**

«Funun ul-balog‘a»ning eng muhim xususiyatlaridan biri uning turkiy tilda yaratilgan ilmiy-nazariy asar ekanidir. XV asr adabiy muhitida arab va fors tillari ilmiy hamda adabiy tafakkurning nufuzli vositalari bo‘lib turgan bir sharoitda turkiy tilda poetik nazariya masalalarining izchil bayon qilinishi til taraqqiyoti nuqtayi nazaridan muhim hodisa hisoblanadi.

Asarda nazariy tushunchalarni izohlashda turkiy tilning o‘z imkoniyatlaridan foydalanish bilan birga arabcha va forscha terminlar ham faol qo‘llanadi. Bu holat o‘sha davr ilmiy-adabiy tilining ko‘p qatlamli tabiatini ko‘rsatadi.
Shu jihatdan asar tilini ikki asosiy qatlamga ajratish mumkin:

• umumturkiy va eski o‘zbek tiliga mansub leksik birliklar;

• arabiy-forsiy kelib chiqishga ega ilmiy-adabiy terminlar.
Bunday qatlamlarning bir matn doirasida faol qo‘llanishi o‘sha davr ilmiy tafakkurining tilga ta’sirini ko‘rsatadi.

**2. Leksik xususiyatlari.** «Funun ul-balog‘a» leksikasida turkiy qatlam muhim o‘rin egallaydi. Asar muallifi nazariy fikrni izohlash jarayonida turkiy fe’llar, otlar, sifatlar va yordamchi birliklardan unumli foydalanadi.

Masalan, asarda ta’riflash va izohlashga xizmat qiluvchi bo‘lur, qilurlar, derlar, ayturlar, keltururlar, o‘qurlar kabi fe’l shakllarining qo‘llanishi bayonning izchil va didaktik xarakterini ta’minlaydi.

Ruboiy janri haqidagi izohda Taroziy: “Ruboiy to‘rt misra’ bo‘lur…” tarzidagi ta’rifdan foydalanadi. Bu misolda bo‘lur shakli o‘sha davr turkiy adabiy tilining grammatik xususiyatlarini ko‘rsatuvchi muhim birlikdir. Asarda ruboiy qofiyasi va tuzilishi ham izchil tushuntiriladi.

Bunday fe’l shakllari zamonaviy o‘zbek tilidagi bo‘ladi, qiladilar, deydilar, keltiradilar kabi shakllarning tarixiy taraqqiyotini kuzatish uchun ham muhim material beradi.

Leksik qatlamning yana bir muhim jihati — arabcha va forscha terminlarning faol ishlatilishidir. Balog‘at, fasohat, san’at, qofiya, radif, vazn, ruboiy, qasida, g‘azal, masnaviy, musammat, mustazod singari birliklar asarning ilmiy terminologik tizimini shakllantiradi.

Biroq mazkur terminlar matnga shunchaki tayyor o‘zlashma sifatida kiritilmagan. Ular turkiy sintaktik qurilmalar tarkibida qo‘llanib, turkiy tilning ilmiy-nazariy fikrni ifodalash imkoniyatlarini kengaytirgan.

3. Grammatik shakllarning qo‘llanishi

«Funun ul-balog‘a» tilining morfologik xususiyatlari ham eski o‘zbek adabiy tilining shakllanish jarayonini o‘rganishda muhimdir.

Asarda fe’lning turli zamon va mayl shakllari, ko‘plik shakllari, egalik va kelishik ko‘rsatkichlari hamda yordamchi birliklarning faol qo‘llanishi kuzatiladi.

Ayniqsa, -lar ko‘plik qo‘shimchasining fe’l bilan bog‘liq hurmat yoki umumlashtirish ma’nosini ifodalashi diqqatga sazovordir: qilurlar, derlar, keltururlar, o‘qurlar kabi shakllarda grammatik ko‘plik bilan birga bayonning ilmiy-uslubiy xarakteri ham yuzaga chiqadi.

-ur/-yur tipidagi fe’l shakllari esa tarixiy o‘zbek tilining grammatik tizimini ko‘rsatuvchi muhim dalillardan biridir. Bunday shakllar keyingi davrlarda fonetik va grammatik jihatdan o‘zgarib, hozirgi o‘zbek tilidagi boshqa shakllar bilan almashgan.

Shuningdek, -g‘u/-gü, -maq/-mak kabi fe’l shakllarining tarixiy ko‘rinishlari ham eski turkiy va eski o‘zbek adabiy tilining morfologik tizimini o‘rganish uchun muhim manba bo‘la oladi.

4. Sintaktik xususiyatlari

Asar sintaksisining asosiy xususiyati — ta’riflovchi va izohlovchi gaplarning faol qo‘llanishidir. Muallif biror adabiy hodisani tushuntirar ekan, avval uning nomini beradi, keyin ta’riflaydi, undan so‘ng misol orqali mazmunini aniqlashtiradi.

Bunday qurilish ilmiy uslubning shakllanish jarayonini ko‘rsatadi.

Asarda quyidagi mantiqiy ketma-ketlik ko‘p uchraydi:

termin → ta’rif → izoh → misol → xulosa.

Bu usul «Funun ul-balog‘a»ni faqat poetik risola emas, balki ilmiy-nazariy matn sifatida baholash imkonini beradi.

Sintaktik jihatdan murakkab gaplarning qo‘llanishi ham nazariy fikrni izchil ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, sabab, shart, izohlash va qiyoslash munosabatlarini ifodalovchi qurilmalar muallif fikrining mantiqiyligini ta’minlaydi.

5. Poetik terminologiyaning shakllanishi

«Funun ul-balog‘a»ning eski o‘zbek adabiy tili taraqqiyotidagi eng katta xizmatlaridan biri — adabiyotshunoslik va poetik terminologiyaning turkiy matn doirasida tizimlashtirilishidir.

Asarda janr, qofiya, radif, vazn, badiiy san’at va muammo bilan bog‘liq ko‘plab terminlar qo‘llanadi.

Xususan, she’riy san’atlar tizimi juda keng. Tadqiqotlarda asarda 97 ta she’riy san’at nomi qayd etilgani ko‘rsatiladi.

Bu terminlarning aksariyati arabcha yoki forscha kelib chiqishga ega bo‘lsa-da, ularning turkiy matn tarkibida faol ishlatilishi turkiy adabiy tilning terminologik imkoniyatlarini kengaytirgan.

Masalan, tashbeh, tajnis, iqtibos, iltifot, mubolag‘a, irsol ul-masal, tarse’, rad ul-ajz alas-sadr kabi terminlar poetik hodisalarni aniq nomlash imkonini beradi.

Shu bilan birga, terminning o‘zi arabiy yoki forsiy bo‘lishi turkiy tilning ilmiy salohiyatini pasaytirmaydi. Aksincha, mazkur terminlarning turkiy grammatik qurilmalar bilan bog‘lanishi yangi ilmiy uslubning shakllanish jarayonini ko‘rsatadi.

«Funun ul-balog‘a» va eski o‘zbek adabiy tilining funksional kengayishi

Til taraqqiyotining muhim ko‘rsatkichlaridan biri uning funksional imkoniyatlarining kengayishidir. Til faqat kundalik muloqot yoki badiiy ijod vositasi bo‘lib qolmay, ilmiy va nazariy fikrni ham ifodalash darajasiga ko‘tarilganda uning adabiy me’yorlari mustahkamlanadi.

«Funun ul-balog‘a» ana shu jarayonni yaqqol namoyon etadi.

Asar tilida poetik hodisalarning ta’rifi, tasnifi, qiyosi va izohi beriladi. Demak, turkiy til:

- adabiy janrlarni tavsiflash;
- poetik san’atlarni nomlash;
- nazariy tushunchalarni izohlash;
- aruz va qofiya masalalarini bayon qilish;
- badiiy matnni tahlil qilish

kabi murakkab vazifalarni bajaruvchi ilmiy-nazariy til sifatida namoyon bo‘ladi.

Bu holat eski o‘zbek adabiy tilining faqat badiiy adabiyot tili sifatidagi emas, balki metatil, ya’ni adabiyotni tushuntirish va tahlil qilish vositasi sifatidagi shakllanishini ham ko‘rsatadi.

7. «Funun ul-balog‘a»ning keyingi adabiyotshunoslik taraqqiyotidagi ahamiyati

Taroziy asarida ilgari surilgan poetik qarashlar keyingi turkiy adabiyotshunoslik taraqqiyotidan uzilib qolmagan. Keyingi davrda Alisher Navoiyning «Mezon ul-avzon» kabi asarlarida aruz, she’r shakllari va poetik masalalarning yanada mukammal tizimda yoritilishi kuzatiladi.

Shu nuqtayi nazardan «Funun ul-balog‘a»ni keyingi turkiy adabiy-nazariy tafakkur uchun muhim bosqichlardan biri sifatida baholash mumkin.

Taroziyning janrlar tasnifi, qofiya va radifga munosabati, she’riy san’atlarni tavsiflash usuli keyingi adabiyotshunoslik an’analarini o‘rganishda muhim manba vazifasini bajaradi.

## NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari «Funun ul-balog‘a» tilida eski o‘zbek adabiy tilining bir necha muhim xususiyatlari mujassam ekanligini ko‘rsatadi.

Birinchidan, asarda turkiy leksik qatlam faol bo‘lib, nazariy tushunchalarni izohlashda turkiy fe’l va ot birliklaridan unumli foydalanilgan.

Ikkinchidan, arabiy va forsiy o‘zlashmalar ilmiy-adabiy terminologiyaning asosiy qatlamini tashkil etgan. Ularning turkiy grammatik qurilmalar tarkibida faol ishlatilishi eski o‘zbek ilmiy uslubining shakllanishiga xizmat qilgan.

Uchinchidan, fe’l shakllarining tarixiy ko‘rinishlari, xususan, -ur tipidagi shakllar eski o‘zbek adabiy tilining morfologik tizimini o‘rganish uchun muhim material beradi.

To‘rtinchidan, ta’rif, izoh, qiyos va misolga asoslangan sintaktik qurilmalar ilmiy bayon uslubining shakllanganini ko‘rsatadi.

Beshinchidan, asardagi poetik terminologiya turkiy tilda adabiyot nazariyasini ifodalash imkoniyatlari ancha keng bo‘lganini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, «Funun ul-balog‘a»ni faqat mumtoz poetika tarixiga oid asar sifatida emas, balki eski o‘zbek adabiy tilining ilmiy-nazariy uslubini aks ettiruvchi tarixiy-lingvistik manba sifatida ham baholash lozim.

**Xulosa.** Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balog‘a» asari XV asr turkiy adabiy tafakkuri va eski o‘zbek adabiy tili tarixini o‘rganishda muhim manbalardan biridir.

Tadqiqot davomida asarning leksik, morfologik, sintaktik va terminologik xususiyatlari uning til tarixidagi alohida o‘rnini belgilashi aniqlandi. Asarda turkiy tilning ichki imkoniyatlari arabiy va forsiy ilmiy-adabiy terminlar bilan uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi.

Asarning eng muhim xususiyatlaridan biri shundaki, unda turkiy til murakkab nazariy tushunchalarni izchil ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa eski o‘zbek adabiy tilining funksional imkoniyatlari XV asrdayoq ancha kengayganidan dalolat beradi.

«Funun ul-balog‘a» tilidagi grammatik shakllar tarixiy morfologiyani, sintaktik qurilmalar esa ilmiy bayon uslubining shakllanish jarayonini tadqiq etish uchun qimmatli materialdir. Ayniqsa, asardagi poetik terminologiya turkiy adabiyotshunoslik tilining shakllanishi va takomillashuvida muhim bosqichni tashkil etadi.

Shu sababli «Funun ul-balog‘a»ni eski o‘zbek adabiy tilining taraqqiyotini o‘rganishda tarixiy-lingvistik, adabiyotshunoslik va poetik manba sifatida kompleks tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

## FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Fununu-l-balog‘a. Nashrga tayyorlovchilar H. Boltaboyev, J. Jo‘rayev. – Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2016.
2. Shayx Ahmad Taroziy. Funun ul-balog‘a. Mas’ul muharrir B. Hasanov. – Toshkent: Xazina, 1996.
3. Boltaboyev H. Sharq mumtoz poetikasi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
4. Yusupova D. Mumtoz qofiya nazariyasi asoslari. – Toshkent, 2016.
5. Hayitmetov A. O‘zbek adabiyoti tarixi masalalari. – Toshkent.
6. Fitrat. Adabiyot qoidalari. – Toshkent.

7. O‘zbek adabiyoti tarixi. XV asr o‘zbek adabiyoti va poetik tafakkurga oid tadqiqotlar. – Toshkent.
8. Adabiyotshunoslik nazariyasi. O‘quv-uslubiy majmua. – Toshkent.
9. «Ilmi badi’ san’atining o‘rganilish tarixi». // Markaziy Osiyo ilmiy tadqiqotlar akademiyasi materiallari, 2025.